

Жамалова А.А.

**Ибн әл-Әсирдың
«әл-Кәмил фит-Тарих»
еңбегінде кездесетін
Қазақстанға қатысты
топонимдерінің
транслитерациясы**

Орта Азия, соның ішінде Қазақстанның орта ғасырлардағы елді мекендері туралы бірегей ақпараттарды біз қытай, араб, парсы жазба деректерінен аламыз. Осындай деректердің ішінде араб тілді қолжазбалардың орны ерекше. Себебі олардың кейбіреулері арнайы сапар жасап, өз көрген-білгендерін қағазға түсіріп отырған саяхатшы, географтардың жинақтаған мәліметтері болса, енді біреулері естіген, не өздеріне дейінгі деректерге сүйенген тарихшылардың ақпараттары.

Бұл шағын мақалада араб тарихшысы Ибн әл-Әсирдың «әл-Кәмил фит-Тарих» атты еңбегінде кездесетін Қазақстанға қатысты топонимдердің араб, орыс және қазақ тілдеріндегі нұсқалары, олардың транслитерациясы жайлы мәселе көтеріледі.

Түйін сөздер: «әл-Камил фит-Тарих», В.Г. Тизенгаузен, П.Г. Булгаков, топонимдер.

Zhamalova A.A.

**«Al-Kamil fit-tarih»
and transliteration of
Kazakhstan` toponyms**

Everybody knows that sources which give us true information about history of Central Asia, including Kazakhstan are Chinese, Persian and Arabic captions. They were found in the result of travels of geographers who were eyewitnesses all of these events. There were also historians who collected all the information from previous sources and from tellers of eyewitnesses. This article is dedicated to variation of translation of Kazkhstan`s toponyms which are seen in work of Ibn al-Asir «al-Kamil fit-tarih».

Key words: «al-Kamil fit-tarih», V.G. Tizengauzen, P.G. Bulgakov, toponyms.

Жамалова А.А.

**Транслитерация
топонимов Казахстана
встречающиеся в труде
«аль-Камил фит-тарих»**

Несомненно всем известно, что достоверные источники хранящие историю Средней Азии, в том числе и историю Казахстана являются китайскими, персидскими и арабскими надписями. Собирались они в результате путешествии географов, которые стали очевидцами всех этих события. А так же были историки, которые ссылались на предшествующие источники или записывали со слов самих очевидцев. В этой статье рассказывается о вариативности перевода топонимов Казахстана встречающиеся в труде Ибн аль-Асира «аль-Камил фит-тарих», В.Г. Тизенгаузен, П.Г. Булгаков, топонимы.

Ключевые слова: «ал-Камил фит-Тарих», В.Г. Тизенгаузен, П.Г. Булгаков, топонимы.

**ИБН ӘЛ-ӘСИРДЫҢ
«ӘЛ-КӘМИЛ
ФИТ-ТАРИХ»
ЕҢБЕГІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН
ҚАЗАҚСТАНҒА
ҚАТЫСТЫ
ТОПОНИМДЕРІНІҢ
ТРАНСЛИТЕРАЦИЯСЫ**

Араб тілінде жазылған сан түрлі қолжазба деректердің бүгінгі ғылымда өзіндік орны бар екендігі ешбір дау туғызбайды. Тіпті араб емес көптеген халықтардың салт-санасы, дүниетанымы мен тарихы туралы да бірегей мәліметтер осы араб тілді жазба деректерде сақталып отыр. Бұған қоса араб тіліндегі ортағасырлық қолжазба деректер көптеген ғылым саласының іргетасын қалаушы яки оның алғашқы баспалдағы іспеттес.

VIII-IX ғасырларда араб халифатының кеңеюі мен күшеюі араб саяхатшылары мен тарихшы, географтарына көптеген мүмкіндіктер туғызды. Олар алыс-жақын көршілес жатқан елдерді аралап, олардың тұрмыс-тіршілігін өз көздерімен көріп, жақыннан танып-білуге ынта-жігер танытты. Әрине бұл әлеуметтік-экономикалық, саяси қал-жағдайлармен ұштасып сабақтасып жатыр. Тарихи кезеңнің осы дәуірінде арабтар жері шырайлы, жасылы мол, суы тәтті Орта Азия елдері жайындағы мәліметтерге қатты қызығушылық танытқаны белгілі. Міне осы жағдай Орта Азияға араб саяхатшыларының сауда-саттық мақсатында көптеп келуіне жол ашты. Сан түрлі қызықты мағлұматтар елшіліктер, өз еліне оралған тұтқындар, не саудагерлер арқылы жеткізіліп жатты.

Араб тілді жазба деректерде осы VIII-IX ғасырлардан бастап, Орта Азия елдері туралы азды-көпті мәліметтер хатқа түсе бастағаны белгілі. Осы кезеңдерде араб қолжазба деректерінде Орта Азия елдері «*Билад әт-Турк*», «*Мауараннахр*» атауларымен аталды.

Осы кездері бір бөлігі Мәуереннахрдың территориясына қараған бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның тарихына қатысты мәліметтер араб жазба деректерінде негізгі екі тарихи және географиялық сала бойынша хатқа түскен.

Қазақстанның орта ғасырлардағы топонимдері кездесетін араб тілінде жазылған еңбектердің бірі Ибн әл-Әсирдің «*әл-Кәмил фит-Тарих*» (Толық тарих жинағы) атты еңбегі. Бұл қолжазбада адамзат баласының пайда болғанынан бастап хижра жыл санауы бойынша 628 жылға дейін, яғни 1230-1231 жылдарға дейінгі тарихи оқиғалар жинақталған [1, 87]. Оның ішінде біздің ұлттық тарихымызға қатысты деректер де кездеседі.

Жалпы бұл еңбекте араб халифатының және сол кездегі мұсылман елдерінің тарихына қатысты сан түрлі оқиғалар, деректер жинақталған. Бір ауыз сөзбен түйіндеп айтқанда Ибн Әсирдің «*әл-Кәмил фит-Тарих*» атты шығармасы көптеген тарихи-хронологиялық оқиғалар желісін қамтитын жинақ деуге болады.

Араб географы Йакут әл-Хамауидің «*Мужам әл-Булдән*» (Елдер сөздігі) атты еңбегі сол тарихи кезеңдегі география саласындағы бірден бір маңызды деректер жинағы болса, Ибн әл-Әсирдің «*әл-Кәмил фит-Тарих*» еңбегі тарих саласындағы бірегей туынды болып мойындалып жатты. Мысалы, Ибн Халиканның Ибн әл-Әсирдің еңбегін мұсылмандар әлемінің тарихы туралы жазылған бірден бір ғажап дүние деген баға берген [2, 348]. Ал атақты В.В. Бартольд Ибн әл-Әсирдің еңбегінің құндылығын жоғары бағалай отырып, оның «...өзі өмір сүрген дәуірде өте сирек кездесетін сыни көзқараспен, адал ниетте, жан-жақты ауқымды материалдар жинақтағандығын...» атап өтеді [3, 46].

Ибн әл-Әсирдің осы бір құнды еңбегі бірегей қолжазбаларға негізделіп, сол кезге дейін танылып мойындалған негізгі араб тілді деректер сұрыпталып, қажеттісі қайта хатқа түскен, ауқымды жинақ болып табылады. Мысалы, осы еңбекте араб әлемінде ислам діні пайда болғанға дейінгі кезең тарихы, сондай-ақ ислам діні пайда болуынан басталатын ислам тарихының алғашқы үш ғасырына қатысты деректер Әбу Жағфар Мұхаммед ибн Жарир ат-Табаридің «*Тарих ар-русул уа әл-мулук*» (*Елшілер мен патшалар тарихы*) атты еңбек негізінде қайта жинақталып, ол алғашқы жеті томда көрініс табады. Дегенмен Ибн әл-Әсир өзіне дейінгі еңбекті сол қалпында көшіріп алды деп түсінуге болмайды. Себебі, Ибн әл-Әсирдің «*әл-Кәмил фит-Тарих*» еңбегінің жазылу стилдік өз ерекшелігі бар. Бұған бір дәлел Ибн әл-Әсир Жарир ат-Табари секілді тарихи оқиға тұжырымын жалпы мұсылмандық дүниетанымға тән: «Ең дұрысын бір Алла біледі!» деген сөз оралым арқылы аяқтамайды. Ибн әл-Әсир болған оқиғаға мейлінше сыни көзқарас таныта отырып, оқиғаға қатысты өз пікірін білдіреді, әрі өз тұжырымын негіздеуге, дәйектеуге тырысады.

Атақты неміс ғалымы К. Броккельман біз сөз етіп отырған әт-Табари мен Ибн әл-Әсирдің еңбектерін өзара салыстыра келе: «...бұл екі еңбектің де ислам діні пайда болуының алғашқы кезеңдеріне қатысты құнды мәліметтер беретін жазба деректердің ішінде өзіндік орны бар бірегей еңбектер» деген қорытындыға келген [2, 46].

Ибн әл-Әсир өз еңбегінде X ғасырдың екінші жартысынан бастап, XII ғасырдың ортасына дейінгі бөлігінде атағы аз шыққан, яки толықтай, не болмаса мүлде бізге дейін жетпеген деректерді пайдаланған.

Ибн әл-Әсирдің бізге жеткен қолжазбаларын зерттеген алғашқылардың бірі Еуропа шығыстанушысы С. Торенберг (С.Ј. Tornberg) 1851-1876 жылдары, яғни жиырма бес жыл

бойы тынбай еңбектене отырып, XIV томдық кітап етіп жарыққа шығарған [4].

Ал 1987 жылы Ибн әл-Әсирдің бірқатар басылымдары араб тілінде, соның ішінде ең соңғы нұсқасы Бейрутта шығарылды [5]. Сондай-ақ Ибн әл-Әсирдің еңбегі II Мухаммед Рахим ханның тапсырмасымен өзбек тіліне 1901-1907 жылдары XII томдық египеттік басылымның негізінде аударылған. Бұл аударманың бірегей нұсқалары мен көшірмелері Өзбекстанның Әбу Райхан әл-Бируни атындағы Шығыстану институтының қолжазба қорында сақталған [6].

Біз сөз етіп отырған Ибн әл-Әсирдің еңбегін француз тіліне Дохсон, Дефремри аударған [7,1], ал осы француз тіліндегі тағы бір аударма Е. Фагнанға тиесілі. Оның аудармасы ғылыми түсініктемелер берумен ерекшеленеді.

Қысқаша айтқанда, Ибн әл-Әсирдің «әл-Кәмил фит-тарих» атты еңбегін зерттеген ғалымдардың қатарына дат ғалымы И. Ойстрепті, түрік ғалымы Шереф ад-динді, неміс ғалымы К. Броккельманды жатқызуға болды.

Ал енді бұл еңбектің орыс тіліндегі аудармаларына тоқталатын болсақ, ең алдымен В.Г. Тизенгаузен, П.Г. Булгаков, Н.И. Ильминский, И.Н. Леманов, С. Волин, К.Б. Старкова, П. Жузе, А. Юлдашев, Б. Вахабова сияқты орыс тілді ғалымдардың атын атауға болады [8,4]. Біз осылардың ішінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында В.Г. Тизенгаузен аударған моңғолдар шапқыншылығына қатысты деректер мен П.Г. Булгаковтың Орта Азия тарихына қатысты аудармасына арнайы тоқталатын боламыз.

Тарих беттерінде өзіндік орны бар моңғол шапқыншылығына қатысты араб тілінде жазылған деректер Ибн әл-Әсирдің «*әл-Кәмил фит-тарих*» еңбегінде кеңінен сөз болады. Себебі, автор сол кезде өмір сүрген және сол оқиғалардың кейбірінің куәгері болған. Бұл сөзімізге Ибн әл-Әсирдің: «Әттеген-ай, мені анам бұл дүниеге алып келмегенде ғой! Әттеген-ай, мен бұл оқиғаға дейін қайтыс болғанымда ғой, не ұмытшақ болып, ұмытып қалғанымда ғой», - деген сөздері дәлел бола алады [7,2].

Осы моңғол шапқыншылығы туралы Ибн әл-Әсирдің еңбегінен басқа, тек екі деректе ғана мәліметтер кездеседі, олардың бірі «Жалал ад-дин Мангуберді хорезмшахының өмірбаянын» жазған замандасы Шихабуд-дин Мұхаммед ибн Ахмад ән-Насауи ал екіншісі, «Насырлер кестесін» жазған замандасы Минхажуд-дин Әбу Умар Осман ибн Мұхаммед әл-Жуздани.

Ибн әл-Әсирдің татарлардың (моңғолдарды меңзеуде) мұсылман еліне басып кіруі туралы бөлімін В.Г. Тизенгаузен аударған. Ол мынадай сөздермен басталады: «Бірнеше жылдар бойы бұл оқиғаны жеткізуге беттей алмадым. Себебі,

мұны маскара оқиға деп санадым, менің тұла бойымды жек көрушілік сезімі билеп алды. Көп уақыт бойы оны жазуға кірісемін деп бел бусам да, оны жазудан әйтеуір бір қайта шегіне бердім. Ислам құндылықтары табанға таптталып, мұсылмандардың өлімін өз көзімен көру кімге жеңіл, мұны қайта еске алу кімге оңай дейсін?... Бұл татарлардың (моңғолдарды меңзеуде) ешкімге де жандары ашымайды, әйелдерді, ерлерді, балаларды ұрып, аяғы ауыр жүкті әйелдердің ішін жарып, іштегі сәбилеріне дейін ұрықтарын өлтіретін болған. Расында біз Аллаға тиесіліміз әрі оған ғана қайтып барамыз. Алладан басқа ешбір күш те, қуат та жоқ.

Жамандық оты шарпыған оқиғаны сөз етер болсақ, ол төмендегіше сипатта болды: Қытай елі тарапынан әлдебір халық шығып, Түркістан, яғни Кашғар және Баласағұн жеріне бет алып, одан Мәуереннахрға: Самарқанд, Бұхара сияқты т.б. қалаларға бағыт алды...» дей келе олардың Хорасан, Иракқа дейін созылып жатқан Рей, Хамадан, Жабал жерлеріне, тіпті Әзірбайжан сияқты т.б. елдерге жетіп, оларды тас-талқан етіп қиратқандығы баяндалады. Тіпті 10 жыл бойы жаулаған атақты Ескендірдің өзі мұндай қатыгездікпен әрі жылдамдықпен ешбір елді жаулаған емес. Ол халықтың бойсұнушылығын қанағат тұтқан болатын делінеді [7,3].

Ал «Татарлардың Түркістан мен Мәуереннахрға басып кіруі мен ондағы іс-әрекеттері» туралы жазба деректе: Осы жылы (617 ж.) ислам еліне, Қытай жанындағы *Тамгаж* тауының етегін мекен еткен ірі түрік тайпалардың бірі татарлар келді.

Мұсылмандар елі мен олардың арасындағы арақашықтық 6 айлық жол. Олардың бұл жерге келуіне «Шыңғысхан» деп аталып кеткен хандары Тимучинның бұйрығымен өз жерлерін тастап, Түркістан жеріне жол тартулары себеп болды. Бір топ саудагерлер мен түріктерді үлкен күміс пен құндыз қорларын және т.б. заттарды Мәуереннахр қалаларына: Самарқанд және Бұхараға жіберіп, киім-кешекке материалдар сатып алуды бұйырады. Олар Хорезмшахтың ең шеткі иелігіндегі «Отырар» деп аталатын түрік қалаларының біріне келеді. Ол қалада Хорезмшахтың наменгері, яғни өкілі татарлардың келгенін, олардың құр өзі емес, бағалы бұйымдармен келгенін хабарлайды. Сонда Хорезмшах оларды өлтіріп, бұйымдарын тартып алып, жіберуін бұйырады. Наменгер айтқанды бұлжытпай орындайды... Хорезмшах бұйымдарды Бұхара мен Самарқанд саудагерлеріне беріп, олардан тауардың құнын алады. Деректе сегізден бір бөлігін ғана өзіне алып, қалған бөлігін Бұхара мен Самарқанд саудагерлеріне беретіні айтылады.

Хорезмшах хатайлардан Мәуереннахрды тартып алған уақыттан бері, Түркістан тарапынан келетін жол жабылған болатын. Бұл жерлер хатайлардың иелігінде болған кезде, татарлардың бір бөлігі оларға қосылып үлгерген еді. Ал Хорезмшах хатайлардан Мәуереннахрды тартып алып, оларды бас сауғалатып, ығыстырған кезде, татарлар Түркістанды, Кашғарды, Белясағұнды (Баласағұнды) сияқты т.б. қалаларды жаулап алып, әскерлер жасағымен Хорезмшахқа қарсы шығып тұратын болған... Хорезмшах татарлардың саны шексіз, өздері сабырлы, әрі қару-жарақтарды өздері дайындайтынын білгенде кеңесшісі Шихабқа мән-жайды айтып: «Біз жаққа түріктер тарапынан жау келе жатыр, олардың саны өте көп», – дегенде, Шихаб оған: «Уайымдама, сенің де әскерлерің көп болады. Біз жан-жаққа хат жазамыз. Мұсылмандар бір-біріне заттай, күштей көмектесу керек қой. Сосын қисапсыз көп әскеріңмен Сейхунның (Сырдарияның) жағасына барасыңдар. Бұл түріктердің жерін мұсылмандар жерінен бөліп тұратын үлкен өзен», – деп өзінің ақыл-кеңесін айтады. Хорезмшах бұл мәселені талқылап, жоспар құрып жатқан кезде Шыңғысхан өзінің бір топ жасақшыларын елші ретінде жіберіп, Хорезмшахқа: «Сендер менің жақтастарымды өлтірдіңдер, олардың бұйымдарын тартып алдыңдар. Енді арамызда тек қанды шайқас тұр. Мен сендерге қалың қолыммен бара жатырмын. Төтеп беруге дәрменсіз боласыңдар», – деген хабар жеткізіп оны қорқытады. Осы тұста Шыңғысхан әскері Түркістанға келіп Кашғар, Белясағұн (Баласағұн) қалаларына жетіп, оларды өзі билігіне қаратқан болатын. Ол осы аймақтардағы бұрынғы жергілікті татарларды қуғынға ұшыратып, оларды қырып-жояды. Осы оқиғадан кейін татарлар туралы хабар да, із де жоқ болып кеткені баяндалады.

Келтірілген осы деректердегі кейбір топонимдер хижраның 408 жылына сай келетін (1017-1018) Ибн әл-Әсир еңбегінің «*Кашғар (Қашғар) мен Түркістан туралы хикаясы*» атты тараушасында да кездеседі.

Біз осы деректі Булгаковтың орыс тіліндегі аудармасы негізінде қарастыратын болсақ, онда былай делінеді: «Кашғарға келер болсақ, ол Түркістанның басты қаласы. Ол Арслан-хан ибн Юсуф Қадыр-ханға тиісті болған. Кейін он бес ай бойы Махмуд Богра-ханға, яғни Шаш билеушісінің иелігінде болды. Ол қайтыс болғаннан кейін, бұл жерлерде Баласағұнның билеушісі Тоғұрыл хан ибн Юсуф Қадыр-хан билік құрды. Ал ол қайтыс болғаннан кейін, оның орнына билікке оның ұлы Тоғұрыл-тегін келді. Ол екі ай басқарғаннан кейін, билік тізгінін Юсуф Тоғұрыл-хан ибн Тамғаш-хан Богра-ханның ағасы Харун Богра-хан алды...». Бірақ Тоғұрыл

Тегін билікті қайтадан өзіне алып, Кашғарда, Хотанда, оған жақын жатқан жерлер мен тіпті Баласағұнда да билігін жүргізеді. Халиф әл-Мустазахир би амри-л-лах оған Нұруд-Даула деген лақап ат тағады [8, 188].

Ал хижра жыл санауының 435 жылына тұра келетін 1043-1044 жылдары «Түріктердің Мауараннахрда болған оқиғалары жайлы хикаяда» бүгінгі тәуелсіз Қазақстан территориясына кіретін кейбір қалалардың атауын кездестіреміз. Мысалы, «...осы жыла сапар айында құдайға сенбейтін, кезінде Баласағұн мен Кашғар қалаларында мұсылмандарға шабуыл жасап, оларды тонап, бассыздық жасап жүрген түріктердің он мың үйі ислам дінін қабылдады. Құрбандық шалатын күні жиырма мың қой шалған, осылайша Аллаһ тағала мұсылмандарды өшпенділіктен, дұшпандықтан сақтады. Олар жазды Бұлғар жақта өткізетін болса, Баласағұн жақта қыстайтын болған. Ал ислам дінін қабылдағаннан кейін мыңға жетер жетпес болып та-

рай бастады. Себебі, әу баста олар дінсіздерден болып, бір-бірін мұсылмандардан қорғау үшін бас қосып біріккен болатын. Ислам дінін қабылдамаған түріктерден тек Қытай жақта мекен еткен татарлар мен хитайлар болды.

Баласағұн мен түріктер елінің билеушісі Шарафуд-Даула болды. Діни билеуші өз ағаларының, туған-туысқандарының оған бойсұнғанына риза болып билікті өзара бөледі. Ағасы Асланханға түріктерге тиісті жердің көп бөлігін береді. Тараз бен Исфиджабты тағы бір ағасы Боғраханға, Ферғананы толығымен әкесі жағынан туыс болып келетін көкесі Туғанханға, ал Бұхара, Самарқанд сияқты қалаларды Ибн Әли-Тегінге беріп, өзі Баласағұн мен Кашғар аймағында билік құрып, осыларды қанат тұтады» [8, 213].

Осы айтылғандардан біз Ибн әл-Әсирдің «әл-Кәмил фит-Тарих» атты еңбегіндегі Қазақстанға қатысты топонимдерін іріктеп, олардың орыс тіліндегі аударма нұсқаларындағы үлгілерін мынадай кесте бойынша тізбектейміз.

	Ибн әл-Әсир (түпнұсқа деректе берілуі және оның транскрипция үлгісі)	В.Г. Тизенгаузен (орыс тіліндегі аударма нұсқасы)	П.Г. Булгаков (орыс тіліндегі аударма нұсқасы)	Қазақша нұсқа (қазақ тіліндегі жазылуы)
1	تركستان (Turkistan)	Туркестан	Туркестан	Түркістан
2	ما وراء النهر (Mauarannahr)	Мавераннехр	Мавераннахр	Мауараннахр
3	بالاساغون (Balasag'un)	Белясагун	Баласагун	Баласағұн
4	أوتزار (Utyrar)	Отрар	–	Отырар
5	إسبجذاب (Isbizhab)	–	Исфиджаб	Испиджаб

Кестеден көріп тұрғанымыздай «Түркістан» топонимі айтарлықтай өзгеріске ұшырамаған. Ал Араб халифатының құрамындағы Түркістанның бір бөлігі ретінде қарастырылған Мәуереннахр орыс тілінің ерекшелігіне сәйкес «у» әріпінің орнына «в» әрпі келеді. Алайда сөзтіркес ретінде келетін бұл топоним атауындағы араб тіліндегі «نهر» [nahr] яғни, «өзен» мағынасындағы сөзді В.Г. Тизенгаузен аудармасында [nehf] үлгісінде кездеседі. Кейде араб тіліндегі қысқа дауысты дыбыстардың хатқа түспеуі осындай бұрыс транслитерациялардың орын алуына себеп болады. Ал біздің ойымызша бұл атау арабтар тарапынан айтылғандықтан, дыбысталуы жағынан араб тіліндегі «و» (hə) әрпі қазақ тіліндегі «h» әрпімен сәйкес келетіндіктен араб тіліндегі «ما وراء النهر» сөзін «Мәуереннахр» үлгісінде хатқа түсірген жөн деген пікірдеміз.

Араб тіліндегі түпнұсқа деректен орыс тіліне аударма жасау барысында топонимдер әртүрлі деңгейде өзгеріске түсіп отырғаны белгілі. Мысалы, «Баласағұн» топонимі орыс тілінде қысқа дауысты дыбыстармен берілмейтін болғандықтан

В.Г. Тизенгаузен бұл атауды «Белясагун» деп транслитерация жасау арқылы жеткізуге тырысқан. Әрине транслитерация мәселесі орыс тілінің мүмкіндіктерін, оның тілдік ерекшелігін де ескеретіндігі дау туғызбайды. Дегенмен, түркі сөзінің алғашқыда араб тілінде, сосын оның орыс тілінде хатқа түсу кезіндегі жазылуы кең көлемде зерттеуді қажет етеді. «Баласағұн» топонимінің семантикалық мағынасына үңілер болсақ, «Баласағұн» моңғол тілінде «Balyasun», яғни «қала» дегенді білдіреді [9, 80]. Ал енді В.Г. Тизенгаузен «Отырар» топонимін «Отрар» үлгісінде ортасында «ты» әрпінен кейінгі «ы» әрпінің жазылмауы фонетикалық ережеге тән құбылыс деген ойдамыз. Отырардың сондай-ақ Турар және парсы тіліндегі «-банд» топоформанты қатысқан Турарбанд [10, 263], Тарабанд [11, 1517, 1521] формаларында кездеседі. Бұл топонимдегі «тура» көне түрік тілінен аударғанда «қамал» [12, 83], «қала», «қыстақ», «тұрақ» [13,70] деп аударылады. Жоғарыда атап өткеніміздей, фонетикалық ерекшелік араб тілінде де көптеп кездеседі. Мысалы, «Испиджаб» атауы араб тілді жазбаларда «Исбижаб»

үлгісінде «п» әрпінің орнына «б» әрпі немесе «Исфижаб» үлгісінде, яғни «б» әрпімен [10, 263]. Әрине, бұл тілдік ерекшелікке, яғни қажетті әріптердің жоқтығында немесе дыбыстауға оңай болу үшін фонетикалық ережелерге сай өзгеріске ұшырайтын құбылыс деп есептейміз.

Түйіндеп айтқанда, біз Ибн әл-Әсирдің «*ал-Камил фи-т-Тарих*» [14] атты еңбегіне үңіле отырып, тақырып атауын қоспағанда «Мауараннаһр» атауы барлығы 23 рет (9-том 10, 148, 297, 300, 474, 489, 524; 10-том 81; 11-том 375; 12-том 259, 359, 361 беттерде), ал «Баласағұн» атауы 16 рет (9-том 302, 297, 298, 520, 535; 10-

том 81; 12-том 259, 359, 361 беттерде), ал «Түркістан» атауы 15 рет (9-том 297, 298, 302, 474; 10-том 81; 12-том 259, 359, 361, 371 беттерде), «Тараз» атауы 4 рет (9-том 298, 302, 520; 10-том 81 бетте), «Исфижаб» атауы 2 рет (9-том 298, 520), «Отырар» 1 рет (12-том 361 бетте), «Сейхун» (Сырдарья) атауы 2 рет (12-том 362), «Каспий» 1 рет (9-том 55 бетте) кездесетіндігін анықтадық. Осы орайда жалпы Қазақстанға қатысты жер-су атаулары көбіне хижра жыл санауы бойынша 370-450 жылдарды қамтитын аталмыш еңбектің 9-томында кездесетіндігін де айта кеткен жөн.

Әдебиеттер

- 1 Васильев А.А. Византия и Арабия, Изд. «Книга по Требованию». – М.
- 2 Ибн Халликан. Вафайат ал-айан. Т. 3.
- 3 Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Сочинения в 9 томах. Т. 1. – М., 1963.
- 4 Ibn el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur / Ed. C.J.Tornberg. Vol. I – XIV. Upsaliae et Lugduni Batavorum, – 1851 – 1876.
- 5 ‘Из ад-дин Абу-л-Хасан ‘Али ибн Мухаммад Ибн ал-Асир аш-Шайбани ал-Джазари. Ал-Камил фи-т-тарих / Изд. Абу-л-Фиди ‘Абд Аллаха ал-Кадии (I – III тома) и Мухаммад Йусуфа ад-Даккака (IV – X тома). В 10 томах. – Байрут, 1987.
- 6 Собрание восточных рукописей Института востоковедения АН РУз. Т. 1. – Ташкент, 1954. Инв. – № 10 – 18
- 7 Из летописи Ибн ал-Асира // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды в переводах В.Г.Тизенгаузена. Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – С.1
- 8 Перевод П.Г.Булгакова избранных отрывков Ибн ал-Асира Ал-камил фи-т-та’рих («ПОЛНЫЙ СВОД ИСТОРИИ») Ташкент – Цюрих, 2005. – С.4
- 9 Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии. Дис. ... канд. филол.наук. – СПб., 2004.
- 10 al-Moqaddasi, Abu 'Abdallah Mohammad ibn Ahmad Shamsaddin. Descriptio Imperii moslemici, ed.MJ.de Goeje, BGA, pars 3. – Lugduni-Batavorum, 1967
- 11 at-Tabari, Abu DjafarMohammed ibn Djarir. Annales, ed. MJ. de Goeje, ser. II, LugduniBatavorum:E.J. Brill, 1964.
- 12 Мурзаев Э.М. Избранная тюркская географическая лексика // Ономастика Востока. – М.,1980.
- 13 Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая // Топонимика Востока. Исследования и материалы. – М.,: Наука, 1969.
- 14 الكامل في التاريخ لابن الأثير دار صادر بيروت المجلدات التاسعة، العاشرة، الإحدى عشر، الثانية عشر 1979م 1399 هـ

References

- 1 Vasil'ev A.A. Vizantiya i Arabiya, Izd. «Kniga po Trebovaniju». – М.
- 2 Ibn Hallikan. Vafajat al-ajan. T. 3.
- 3 Bartol'd V.V. Turkestan v jepohu mongol'skogo nashestvija / Sochinenija v 9 tomah. T. 1. – М., 1963.
- 4 Ibn el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur / Ed. C.J.Tornberg. Vol. I – XIV. Upsaliae et Lugduni Batavorum, – 1851 – 1876.
- 5 ‘Izz ad-din Abu-l-Hasan ‘Ali ibn Muhammad Ibn al-Asir ash-Shajbani al-Dzhazari. Al-Kamil fi-t-tarih / Izd. Abu-l-Fida ‘Abd Allaha al-Kadii (I – III toma) i Muhammad Jusufa ad-Dakkaka (IV – X toma). V 10 tomah. – Bajrut, 1987.
- 6 Sobranie vostochnyh rukopisej Instituta vostokovedenija AN RUz. T. 1. – Tashkent, 1954. Inv. – № 10 – 18
- 7 Iz letopisi Ibn al-Asira // Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy v perevodah V.G.Tizengauzena. T. 1. Izvlechenija iz sochinenij arabskih. – SPb., 1884. – S.1
- 8 Perevod P.G.Bulgakova izbrannyh otryvkov Ibn al-Asira Al-kamil fi-t-ta’rih («POLNYJ SVOD ISTORII») Tashkent – Cjurih, 2005. – S.4
- 9 Lur'e P.B. Istoriko-lingvisticheskiy analiz sogdijskoj toponimii. Dis. ... kand. filol.nauk. – SPb., 2004.
- 10 al-Moqaddasi, Abu 'Abdallah Mohammad ibn Ahmad Shamsaddin. Descriptio Imperii moslemici, ed.MJ.de Goeje, BGA, pars 3. – Lugduni-Batavorum, 1967
- 11 at-Tabari, Abu DjafarMohammed ibn Djarir. Annales, ed. MJ. de Goeje, ser. II, LugduniBatavorum:E.J. Brill, 1964.
- 12 Murzaev Je.M. Izbrannaja tjurkskaja geograficheskaja leksika // Onomastika Vostoka. – М.,1980.
- 13 Baskakov N.A. Geograficheskaja nomenklatura v toponimii Gornogo Altaja // Toponimika Vostoka. Issledovanija i materialy. – М.,: Nauka, 1969.
- 14 الثانية عشر، العاشرة، التاسعة المجلدات بيروت صادر دار الأثير لابن التاريخ الكامل هـ 1399م 1979 عشر